

ΔΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ

ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ: ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ¹

Έβαλε τόν παρανλακιστή, τόν παραζυνιαστή, τόν παραμυλωνά και τόν κατάλαλο.

*Έβαλε τήν αποστρέφουσα τά νήπια και τήν αποκαλόγηρα.
Και στήν άκη, σχεδόν άπόκρηφο, τ' άκούμητο σκουλήρι².*

Η εξέλιξη και ανάπτυξη τών μετρικών συστημάτων είναι άνάλογη με τήν πρόοδο και εξέλιξη τών κοινωνιών και τών πολιτισμών, πού τά χρησιμοποιούν, καθώς μάλιστα ή χρήση μέτρων και σταθμών θεωρείται γενικώς κριτήριο άνώτερου πολιτισμού και διαφοροποιεί τούς πρωτογόνους άπό τούς πολιτισμένους λαούς. Η εξέλιξη αυτή διακρίνεται άδρομερώς σέ δύο περιόδους με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η πρώτη και έκτενέστερη χρονικά περίοδος έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τή σχετικότητα, ή οποία άπορρέει άπό τήν αντίληψη ότι ό άνθρωπος και τό σωμα του άποτελεί «μέτρον παντός». Οί προσπάθειες για άντικειμενικότερες και ανεξάρτητες άπό τό ανθρώπινο σωμα και τις δυνατότητές του μετρήσεις διαρκούν αιώνες και άποκοιούν σάρκα και όστα στό πλαίσιο τών διακηρύξεων τής Γαλλικής Έπαναστάσεως, όποτε άρχίζει ουσιαστικά ή δεύτερη περίοδος εξέλιξης τών μετρήσεων, ή οποία φθάνει μέχρι σήμερα. Τό γεγονός, ότι οί μετρήσεις δέν άφορούν μόνο τις έμπορικές συναλλαγές μεταξύ τών ανθρώπων, αλλά με βάση τήν ικανοποίηση τών καθημερινών άναγκών άνταλλαγής αγαθών άγγίζουν θέματα άνθρωπίνων σχέσεων και θεσμών, όπως ή άδικία και ή άπόδοση δικαιοσύνης, ή τιμωρία τών παραβατών στό πλαίσιο τής άν-

1. Η μελέτη προεκτείνει και σχολιάζει άπόψεις, οί όποίες είχαν διατυπωθεί συνοπτικά στή διδακτορική μου διατριβή με θέμα «Νεοελληνική Μετρολογία. Συμβολή στή μελέτη τών μέτρων και σταθμών», Αθήνα 1990.

2. Από τό ποίημα τού Γιώργου Σεφέρη «Λεπτομέρειες στήν Κύπρο», Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ' (Γιώργου Σεφέρη, Ποιήματα, έβδομη έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα 1967, σ. 239).

θρωπίνης ή της θείας δικαιοσύνης, οι αντίληψεις των λαών για τη συμβολική σημασία των μετρήσεων, έχουν συνδεθεί με την απόδοση δικαιοσύνης στην επίγεια αλλά και στην μετά θάνατον ζωή.

Και ενώ η ακριβής μέτρηση αποτελεί σε κάθε εποχή το ιδανικό κοινωνικό ζητούμενο, ο απόλυτος ύπολογισμός των παρεχομένων από τον Θεό αγαθών (καρπών, ζώων) αλλά και των ανθρώπων, θεωρείται κατά τη λαϊκή αντίληψη αμάρτημα, αφού κατά την παράδοση της Άγιας Γραφής τις μετρήσεις επινόησε και έφηρμοσε ο Κάιν, ενώ ο Διάβολος έδωσε στον Δαβίδ την ιδέα να μετρήσει τον περιούσιο λαό του Θεού, τους Έβραίους. Η σημασία, λοιπόν, του μέτρου και του δι' αυτού ακριβούς ύπολογισμού οδήγησε στη δημιουργία μιας σειράς σχετικών προκαταλήψεων και δεισιδαιμονικών συνηθειών του λαού.

Οι παραδοσιακές επιστήμες αναζητούν στις μετρήσεις το αμετάβλητο και σταθερό. Δεδομένου, όμως, ότι δεν υπάρχει τίποτε αμετάβλητο στη ζωή, ο πολύπειρος παραδοσιακός άνθρωπος είναι εξοικειωμένος με μέτρα από φθαρτό υλικό και κατά προσέγγιση μετρήσεις. Έθεσε, λοιπόν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τον εαυτό του στο κέντρο του μετρικού συστήματος (άνθρωποκεντρικό σύστημα μετρήσεων), αξιολοιώντας προς το σκοπό αυτό το σώμα, τα μέλη (πόδι, χέρι, δάκτυλο, πήχης, πιθαμή, νύχι κ.ά.), τις αισθήσεις και τις φυσικές του δυνατότητες (δραση, ακοή, βιάδισμα, βολή κ.ά.). Την ασφάλεια των εκάστοτε προτύπων των μέτρων εμπιστευτηκε συνήθως στη θρησκευτική εξουσία (ιερά, ναούς) και στον κοινωνικό έλεγχο και δευτερευόντως στην κρατική-κοσμική εξουσία. Έτσι οι Έβραίοι τη φύλαξη των προτύπων είχαν αναθέσει στο ναό του Σολομώντος, οι Ρωμαίοι στο Καπιτώλιο και ο Ίουστινιανός στο ναό της Άγιας Σοφίας. Σε όρισμένες περιπτώσεις τα πρότυπα έπαιρναν το όνομά τους από το ναό στον οποίο φυλάσσονταν³. Η κατάθεση των προτύπων των μέτρων στο ναό, με την έπιρροή που η θρησκεία άσκούσε στο λαό όλων των κοινωνικών τάξεων, εξασφάλιζε τουλάχιστον θεωρητικά την προστασία των ασθενεστερών τάξεων από την αυθαιρεσία των ισχυρών⁴.

Οι προσπάθειες να ληφθούν μέτρα, τα οποία να προστατεύουν τους συναλλασσομένους από ένδεχόμενες παραβιάσεις των σχετικών με τις μετρήσεις κανόνων, αλλά και οι συχνές αναφορές σε παραβάσεις φανερώνουν την ύπαρξη του προβλήματος σε όλες τις οργανωμένες κοινωνίες. Στην Άγία Γραφή αναφέρεται «ζυγοί δόλιοι, βδέλυγμα ενώπιον Κυρίου, στάθμιον δε δίκαιον δεκτόν αυτώ»⁵, αλλά και «οὐ ποιήσεις ἄδικον κρί-

3. Witold Kula, Measures and Men, Princeton, New Jersey 1986, σ. 81.

4. Στην Πολωνία οι γεωργοί συχνά κατέθεταν τα μέτρα στην έκκλησία για προστασία από την αυθαιρεσία των τσιφλικιάδων, Kula, Measures, δ.π.

5. Παροιμία, 11, 1. Βλ. και Αϊκ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, Νεοελληνική Μετρολογία, δ.π., σ. 114 κ.έξ.

σιν ἐν μέτροις καὶ ἐν σταθμοῖς καὶ ἐν ζυγοῖς. Ζυγὰ δίκαια καὶ μέτρα δίκαια καὶ χοῖ-
 πιξ δίκαιος ἔσται ὑμῖν»⁶. Ἡ μὴ νόθευση τῶν μέτρων καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀδικίας, ἡ
 ὁποία προκύπτει ὡς συνέπεια τῆς χρήσεως νοθευμένων μέτρων καὶ σταθμῶν, περι-
 λαμβάνεται ὡς ἠθικὴ ἐντολὴ στὴ Βίβλο καὶ ἀπευθύνεται σὲ ἄλους. Ἡ λαϊκὴ παροι-
 μία συμβουλεύει: «Ἀκριβὰ πούλιε, μὰ δίκια ζύγιζε»⁷, ἀν καὶ στὴν ἄλλη ζωὴ σκληρὴ
 τιμωρία περιμένει τόσο τὸν κακοζυγιστὴ ὅσο καὶ τὸν ἀκριβοπωλητὴ, ὅπως ἀναφέρει
 τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι:

Νὰ μὴν ἐβαροζύγιαζες, νὰ μὴν ἀκριβοπούλιζες⁸,

ἐνῶ στὰ κάλαντα τοῦ Λαζάρου ἀναφέρεται:

*Οἱ κλέφτες καὶ οἱ κόλακες κι οἱ στραβοζυγιστάδες
 στὸν ποταμὸ τὸν πύρινο εἶν' καταφρονιτάδες.
 Πραματευτάδες δόλιοι, τὸ ψέμα σὰν ἀλήθεια,
 στὸ σκότος μέσα βρίσκονται καὶ βράζουν μὲ τὴν πίσσα⁹*

κι ἄλλοῦ:

*Ὅσοι ξιγκοζυγιάζουνε, οἱ ξιγκοζυγιστάδες,
 στὴν πίσσα καὶ στὴν κόλαση μαζὶ μὲ τοὺς ληστιάδες¹⁰.*

Ἡ ζυγαριὰ ἀπὸ μόνῃ της: *Ἴσια εἶναι κι ἴσια δίνει,
 τὴν ἀλήθεια μόνο κρίνει¹¹.*

Ὅταν οἱ ἀγορανομικοὶ ἔλεγχοι εἶναι οὐσιαστικοί, οἱ θεσμοὶ διοικητικοῦ ἐλέγ-
 χου ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ προστατεύσουν τοὺς συναλλακσομένους ἀπὸ τὴ νοθεία

6. Λευκτικόν, 19, 36.

7. Μιλιτ. Ἄ. Λουλουδοπούλου, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν, δημ. τραγουδιῶν (...) τῶν Καρυῶν (ἐπαρχίας Καβαλλῆ), ἐν Βάρη 1903, σ. 85.

8. Π. Παπαζαφεροπούλου, Περισυναγωγὴ γλωσσικῆς ὕλης καὶ ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐν Πάτραις 1887, σ. 125, 94 καὶ Μ. Ελέκου, Δημῶδες Ἀνθολογία, 1868, ἐν Ἀθῆναις, σ. 18-19, ἀρ. 9.

9. Κ. Σιαμπανοπούλου, Οἱ Λαζαρίνες, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 72.

10. Σπουδαστῆριο Λαογραφίας Παν/μίου Ἀθηνῶν, χ/φο 434, σ. 14 (Ἄργος Ἀργολίδος, συλλ. Αἰκ. Καπράνου, 1968).

11. Εὐρ. Π. Μακρῆ, Ζωὴ καὶ παράδοση τῶν Σαρακαστανῶν, Ἰωάννινα 1990, σ. 286.

των μέτρων¹². Οί συντεχνίες στη Θράκη, για παράδειγμα, επιβάλλουν ποινές «κατὰ τῶν πταιστῶν μαϊστόρων», υλικές και ἡθικές, δηλαδή, χρηματικό πρόστιμο, ἐκδίωξη ἀπὸ τὴ συντεχνία, ἀπαγόρευση ἐξασκήσεως ἐπαγγέλματος και σπανίως πρόσκαιρη φυλάκιση, ἐξορία ἢ σωματική ποινή (ραβδισμός), ὅπως συμβαίνει με «ἀρτοπώλη, πωλήσαντα ἑλλιποβαρῆ ἄρτον»¹³.

Συχνὰ ἡ ἀδικία προέρχεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους. Τότε οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀδικουμένων ἀποβλέπουν κυρίως στὸν περιορισμὸ τῆς ἀδικίας. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ, ἡ ὁποία συνδέεται με γενικότερα αἰτήματα γιὰ περιορισμὸ τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, ἐκφράζεται εἴτε ἐναντίον τῶν ὀργάνων τῆς διοικήσεως εἴτε με τὴν ψήφιση ἀποφάσεων τοῦ «κοινοῦ» γιὰ τὴ λήψη μέτρων τιμωρίας («ἐξωτερικῶς και θρησκευτικῶς») ἐναντίον ὄλων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίδονται σὲ νόθευση τῶν μέτρων και σταθμῶν. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸ κράτος ὑπῆρξε μεγάλο πρόβλημα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἰδιαίτερα σὲ περιόδους δουλείας¹⁴. Ὅπου λειτουργοῦσαν οἱ θεσμοὶ τῆς αὐτοδιοικήσεως, ἐνεργοποιοῦσαν ἀποφάσεις γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἢ «ἐξωτερικὴ» (διοικητικῆς φύσεως) τιμωρία. Ὁ κολασμὸς μάλιστα δὲν ἀποβλέπει στὴν τιμωρία μόνο τοῦ χρήστη νόθων μέτρων και σταθμῶν ἀλλὰ και τοῦ κατασκευαστῆ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὑπεύθυνος γιὰ τὴ δολιότητα¹⁵. Σὲ νομοκάνονα τοῦ Γεωργίου Τραπεζούντιου, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται ρητῶς: «ἀλλοίμονον εἰς ἐκείνους ὅπου... πλησιάζουν τὸ χωράφι τους εἰς ἄλλουνοῦ χωράφι διὰ νὰ ἀφαιρέσουν κανένα πράγμα τοῦ γειτόνου»¹⁶, ἐνῶ ὁ Ἱερόθεος Παροναξίτης ἐκδίδει τὸ 1824 ἀφοριστικὸ γιὰ πράξη κλοπῆς στὸν πύρ-

12. Γ. Λεοντσίνη, Λειτουργία τοῦ συστήματος μετρήσεων, σ. 8.

13. Ἐλένης Βουραζέλη-Μαρινάκου, Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Θεσ/νίκη 1950, σ. 109, ὅπου ἀξιοποιεῖται πληροφορία τὴν ὁποία παρέχει ὁ Castellan (Lettres sur la Grece, part 2, 1811, σ. 220).

14. Ἡ ἐκμετάλλευση, βεβαίως, δὲν ἔχει σχέση μόνο με ξένες κυριαρχίες. Ἔτσι στὰ τοιφλίκια τῆς Θεσσαλίας οἱ κολλίγοι ἦσαν θύματα ἀδικίας ἀπὸ τοὺς μπακάληδες, οἱ ὁποῖοι συνήθως εἶχαν δύο ζυγαριές. Μία γιὰ νὰ πωλοῦν (350 δράμια) και μία γιὰ νὰ ἀγοράζουν (450 δράμια) (Σοφ. Τριανταφυλλίδου, Οἱ κολλίγοι τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήνα 1974², σ. 103). Καὶ οἱ μπακάληδες τοῦ Γαρδικίου Ἀσπροποτάμου Τρικάλων, ποὺ ἀποτελοῦσαν πολυμελὴ ἐπαγγελματικὴ τάξη στὰ ἀστικά κέντρα τῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἐργάζονταν, χρησιμοποιοῦσαν ἄλλη ζυγαρία γιὰ τὴν ἀγορά, τὴν «ἀγρόω», με ἐπιπλέον δράμια, και ἄλλη γιὰ τὴν πώληση. Πληροφορία ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα, Γαρδίου 1993.

15. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα βλ. Αἰκατ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, ὅ.π. σ. 114-116.

16. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζούντιου, Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τ. 27-28 (1980-81), 1985, σ. 380-381.

γο του Νικολάου Κορονέλλου, στο οποίο αναφέρεται: «*Τύσον τούς κλέπτας, ὅσον και τούς ἡξέυροντας, τούς ἔχομεν ἀφωρισμένους, κατηραμένους, ἀσυγχωρήτους καὶ ἀλύτους, μετὰ θάνατον...*»¹⁷.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν λειτουργιῶν τοῦ Κράτους ὀδήγησε σταδιακὰ στὴν εἰσαγωγὴ μετρικοῦ συστήματος μὲ τὴν ἐγγύηση τῆς πολιτείας. Ἔτσι τὰ πρότυπα τῶν μέτρων φυλάσσονταν σὲ Κρατικὲς Ὑπηρεσίες. Στὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ Παύλου διατηροῦσε, γιὰ παράδειγμα, ἡ Τσαρική Ρωσία τὰ πρότυπα τῶν μέτρων. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπέβαλε ἐνιαῖο μετρικὸ σύστημα, τὰ πρότυπα τοῦ ὁποῦ φυλάσσονταν στὸ μέγαρο τῶν Σεβρῶν. Τὸ πρότυπο μέτρο τῶν Σεβρῶν ἔγινε, ὡς γνωστόν, τὸ πρότυπο μέτρο γιὰ τὸ παγκόσμιο σύστημα τῶν μετρήσεων¹⁸.

Σὲ ἀγροτικὲς κοινωνίες μὲ βασικὴ μονάδα προσδιορισμοῦ τῆς αὐτάρκειας τὴν ἀνάγκη ἐπιβίωσης τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, οἱ μετρήσεις περιβάλλονται ἀπὸ μία σειρά προκαταλήψεων, ποὺ ἀπηχοῦν πρωτόγονες δοξασίες καὶ συμβολισμούς. Ἡ ἀπήχηση τῆς Γραφῆς, ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὶς μετρήσεις ἐπιτόνησε ὁ Κάιν, εἰσάγοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῆς ἀδικίας¹⁹, ὀδήγησε στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ μέτρηση τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἀμάρτημα. Ἡ κατανάλωση μάλιστα μετρημένων καρπῶν πιστεύεται ὅτι προκαλεῖ ἀσθένειες, ὅπως βρογχοκλήη. Ἔτσι μετὰ τὸν ἀλωνισμό ὁ καρπὸς ὑπολογίζεται μὲ τὸ μάτι, μὲ τὸ φυτῆρι ἢ τὸ δικράνι κατὰ προσέγγιση. Ὁ δεκατιστὴς τὸν μετράει μὲ εἰδικὸ σκευὸς-μέτρο. Ἡ λαϊκὴ ἀποψη ὅτι τὸ μέτρημα «φέρει γρουσουζιά» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φᾶν τὸ γέννημα τὰ μαμούδια²⁰ (= ζωύφια) ἢ ὅτι ἡ ἐπόμενη σοδειὰ θὰ εἶναι μικρότερη, εἶναι εὐρέως διαδεδομένη. Ὁ ἰδιοκτήτης κοπαδιοῦ ἀποφεύγει, ἐπίσης, νὰ ἀνακοινώσει τὸν ἀκριβὴ ἀριθμὸ τῶν αἰγοπροβάτων του, ἐπειδὴ φοβᾶται μήπως «ματιαστοῦνε καὶ ἀρρωστήσουν»²¹. «Ἀπὸ τὰ μετρημένα τρώει ὁ λύκος»²². Ἀνάλογες ἀντιλήψεις εἶναι γνωστὲς καὶ στὸν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸ χῶρο²³. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀναλογίες γιὰ τὴν παρασκευὴ ἐνὸς φαρμάκου (Πολωνία, β' μισὸ τοῦ 19ου αἰώ-

17. Β α σ. Σ φ υ ρ ὅ ε ρ α, Κυκλαδικὰ ἔγγραφα ἐξ ἰδιωτικῶν συλλογῶν, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 5 (1965-66), σ. 653.

18. Στὴν Ἑλλάδα τὸ διεθνὲς μετρικὸ σύστημα καθιερώνεται τὸ 1959. Βλ. Α ἱ κ. Π ο λ υ μ ἔ ρ ο υ - Κ α μ η λ ἄ κ η, Νεοελληνικὴ Μετρολογία, σ. 98-100.

19. K u l a, Measures, δ.π., σ. 13.

20. ΚΑ, ἀρ. 4283, σ. 150.

21. ΚΑ, ἀρ. 2293, σ. 74.

22. ΚΑ, ἀρ. 4172, σ. 324. Π α ν τ α ζ ἡ Κ ο ν τ ο μ ἰ χ η, Τὸ νοικοκυριὸ τοῦ χωριάτικου σπιτιοῦ στὴ Λευκάδα, Ἀθήνα, 1985, σ. 199: «Ὁ λύκος ἀπ' τῆ μετρητοῦρα τρώει».

23. K u l a, Measures, δ.π., σ. 13-14.

Εικ. 1 'Εθνικὸ ζύγισμα στὴ γέμισι τοῦ φεγγαριοῦ
(Πύργοι Δράμας 1964, φωτ. Γ. Ν. Λικατερινίδη).

να) προσδιορίζονταν με τὸ μάτι καὶ ὄχι με τὸ ζύγι, ἐπειδὴ ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψηὴ ὅτι τὸ φάρμακο ἔχει εὐνοϊκὴ ἐπίδραση στὸν ἄρρωστο, μόνον ὅταν δίνεται χωρὶς μέτρημα καὶ μὲ ἀγνή διάθεση²⁴.

Τὸ ζύγισμα ἀνθρώπινου σώματος, γιὰ τὴν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τοῦ βάρους του, συνηθίζεται νὰ γίνεται σὲ ὀρισμένες μόνον περιστάσεις καὶ προσλαμβάνει συμβολικὸ χαρακτήρα. Γιὰ παράδειγμα, στὴν περιοχὴ τῆς Δράμας, «ὅταν γεμίξῃ τὸ φεγγάρι, τότε ζυγίζονται γιὰ νὰ γεμίσουν ὀκάδες»²⁵ (Εἰκ. 1), ἐνῶ στὸ Μονοδένδρι τοῦ Ζαγοριοῦ τὸ ζύγισμα τῶν ἀνθρώπων γίνεται τὴν Πρωτομαγιά «γιὰ νὰ ἰδοῦν πῶς θὰ πᾶν τὴ χρονιά πού ἔρχεται, γιὰ νὰ μὴν ἀχαμνήνουν (= ἀδυνατίσουν)»²⁶. Τὸ ζύγισμα τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς ἀγίου, ὅπως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία. Στὴ Θράκη «ζυγίζονταν τ' Ἀη-Γεωργιοῦ. Τό 'χαν σὲ καλό»²⁷. Ζυγίζονταν ὅλοι τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου γιὰ νὰ δοῦν ἂν πῆραν ἢ ἔχασαν βάρους τὴ χρονιά πού πέρασε καὶ νὰ μαντέψουν πῶς θὰ πάει ἡ υγεία τους τὴ χρονιά πού ἔρχεται. Στὴν περιοχὴ τῆς Σιντικῆς Σερρών τὴν ἴδια ἡμέρα σὲ σπίτια πού γιορτάζουν «συνηθίζουν νὰ ζυγίζουν τοὺς ἐπισκέπτες μὲ καντάρι γιὰ τὸ καλὸ τοῦ χρόνου»²⁸. Στὴν περιοχὴ τῆς Καστοριάς «στήνουν τὴ ζυγαριὰ στολισμένη μὲ πράσινα κλαδιὰ καὶ ζυγίζονται ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας»²⁹. Τὸ ἔθιμο ἐπιχωρίαζε καὶ στὴ Θεσσαλία³⁰, τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ Δημ. Καμπούρογλου ἀναφέρει στίχους, πού τραγουδοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, «ὅτε ἐζυγίζοντο»³¹. Στὸ πανηγύρι τῆς Πρου-

24. Kuka, Measures, ὁ.π., σ. 13.

25. ΚΑ, ἀρ. 2896, σ. 28. Βλ. καὶ Γ. Ν. Αἰκ α τ ε ρ ι ν ἰ δ η, Γιορτὲς καὶ Δρώμενα στὸ Νομὸ Δράμας. Δράμα 1997, σ. 63.

26. Αἰ κ. Π ο λ υ μ έ ρ ο υ - Κ α μ η λ ά κ η, Νεοελληνικὴ Μετρολογία, ὁ.π., σ. 118.

27. Γ. Α. Μ έ γ α, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (στὸ ἐξῆς: ΖΕΛ), τεύχ. 3, σ. 54 καὶ ΚΑ, ἀρ. 176, σ. 82.

28. ΚΑ, ἀρ. 2054, σ. 7. Στὴ Χαλκιδικὴ τὸ ζύγισμα γίνεται τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Στὴν Ἄρναία τὸ ζύγισμα γίνεται μὲ καντάρι στὸ χωρὸ τοῦ ἀρχοντικοῦ. (Μικρὲς Εἰδήσεις, περ. Ἄρναϊα, ἔτ. ΣΤ' (1993), τεύχ. 19, σ. 8 καὶ Μελετώντας τὴν παράδοση, περ. Γυμνασίου Κασσάνδρας Χαλκιδικῆς, τεύχ. 1 (1986), σ. 70).

29. ΚΑ, ἀρ. 1103, σ. 39 (Καστανόφυτο) καὶ ΚΑ, ἀρ. 1100 Δ', σ. 19 (Ἄργος Ὀρεστικό). Στὴ Νάουσα καὶ στὸ Πολύφυτο Κοζάνης ζυγίζονταν ἐπίσης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν πλατεία καὶ συνέκριναν τὸ βάρους τους μὲ ἐκεῖνο τῆς περασμένης χρονιάς. (Μ έ ρ κ ο υ Μ α ρ κ ο π ο ὑ λ ο υ, Τὸ Πολύφυτο Κοζάνης, Θεσ/νίκη 1991, σ. 63 καὶ Ν. Σ π ά ρ τ η, Πασκαλιὰ ἄλλοτε καὶ τώρα, περ. Νάουσα, ἔτ. Δ' (1980), τεύχ. 10, σ. 28).

30. Ἱστορικὸ Λεξικό, ἀρ. 1034, σ. 191 (Ἄμπελος Σοφάδων Καρδίτσας, Συλλ. Ἄναστ. Καταίκη, 1973).

31. Δ η μ. Γ ρ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο γ λ ο υ, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 245: «Ἵππος καὶ φαγὶ καὶ καλὴ ἀναπατὴ καὶ κακὸ σου θέλω γώ;

καὶ τῆς τύχης τὰ γραμμένα τί τὸν μέλλοντον καθένας».

Τοῦτον τὸν στίχον ἔλεγον κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα, ὅτε ἐζυγίζοντο».

σιώτισσας, στην Εύρυτανία, πήγαιναν «έναν να εξομολογηθῆ, ἄλλος ν' ἀνάψει τῆ λαμπάδα του, ἄλλος νὰ ζυγιάσει τὸ παιδί, νὰ γυρίσει τὸ βάρος του σὲ λάδι κι ἀντίς γι' αὐτὸ νὰ δώσει ὅσα κάνει λεπτὰ στὴν Παναγιά»³². Συμβολικὴ ζύγιση τῶν ἑορταστῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν παιδιῶν γινόταν καὶ στὸν Ἐπάνω Τυρὸ Κυνουρίας. «Στὴν Ἐπάνου γειτονιὰ γιορτάζει ἡ Παναγία τὸ Δεκαπενταύγουστο. Ἐκεῖ τὰ παλιὰ χρόνια εἶχαν ἓνα καντάρι καὶ τὸ ἔδεναν σὲ μιὰν ἐλιά καὶ πήγαιναν οἱ πατεράδες τὰ μικρὰ παιδιὰ, ἀκουμπούσαν ἐκεῖνα τὸ χέρι τους στὸ καντάρι καὶ φώναζε κάποιος: «Χίλιες ὀκάδες! — Δυὸ χιλιάδες ὀκάδες!». Τάχα ὅτι ζυγίστηκε τὸ παιδί καὶ βρέθηκε ὄχι ἀστενιάρικο, ἀλλὰ θεόβαρο καὶ σκαστὸ ἀπὸ υγεία. Πλήρωνε ἔπειτα ὁ πατέρας μιὰ δραχμὴ στὴν Παναγία. Αὐτὸ γινότανε γιὰ τὴν υγεία. Τὸ ἔχανε ἔθιμο ἐκεῖνη τὴ μέρα»³³. Σὲ δίστιχο ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία ἡ εἰκόνα τοῦ ζυγοῦ τῆς Δικαιοσύνης εἶναι προφανής:

Ἄνάμεσα στὸν οὐρανὸ κρέμεται ἕνα σατέρι
κι ἐκεῖ θὰ πά' νὰ ζυγιαστῶ, γιὰ νὰ σὲ κάνω ταίρι³⁴.

Ἡ μέτρηση τοῦ μήκους (ὑψους) τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ἢ μελῶν του ἔχει σχεδὸν πάντοτε συμβολικὴ ἢ μαγικὴ σημασία. Μιὰ κλωστή ἢ μιὰ ταινία ποῦ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν περίμετρο τοῦ κεφαλοῦ ἐνὸς συγκεκριμένου ἀτόμου μπορεῖ νὰ ἐναποθεθεῖ στὸ εἰκόνημα ἀγίου γιὰ θεραπευτικούς λόγους (πονοκέφαλος κ.ἄ.), ἐφ' ὅσον πιστεύεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸν ἀσθενή³⁵. Ἡ διαφορὰ τοῦ μέτρου τοῦ βραχίονα ἢ τῆς γροθιάς, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπαγγελία ἐπωδῆς γιὰ τὸν «ἀβασκαμό», ἀποδεικνύει ὅτι κάποιος εἶναι ἢ ὄχι ματιασμένος³⁶. Τὸ ὑψὸς ἀνθρώπου δὲν μετράται σχεδὸν ποτὲ ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν τοποθέτηση μετρικοῦ ὄργανου ἐπάνω στὸ σῶμα του, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀντίστοιχὸ του ὑψὸς πάνω σὲ τοῖχο, δένδρο κ.ἄ. Τὸ ἀντίθετο θεωρεῖται «γρουσουζιά. Μόνο τοὺς πεθαμένους μετράνε»³⁷ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο.

Στὴ Σκύρο, τὴ Ζάκυνθο, τὴ Θράκη κ.ἄ., ὅταν κάποιος πεθαίνει, «παίρνουν μὲ μιὰ κλωστή ἢ μ' ἓνα σπάγγο τὸ μέτρο τοῦ πεθαμένου, ὅσο εἶναι τὸ μάκρος του. Αὐτὸ τὸ χώνουν μέσα σὲ μιὰ τρύπα τοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ, γιὰ ν' ἀ-

32. Δ η μ. Λ ο υ κ ο π ο ὄ λ ο υ, Στ' Ἀγραφα. "Ἐνα ταξίδι. Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 51.

33. Κ ω ν. Ρ ω μ α ἰ ο υ, "Ἐκθεσις λαογραφικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν περιοχὴν Τυροῦ Κυνουρίας (28 Ἰουλ. - 8 Αὐγ. 1964), Ἐπετηρὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 17, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 186.

34. Ν ἰ κ ο υ Β ἔ η, Τραγούδια τοῦ Μαινάλου (δίστιχα τῆς ἀγάπης), περ. «Ἀκρίτας» Ἀθηνῶν, ἔτ. (1904-1905), τόμ. Α' (1904), σ. 58.

35. ΚΑ, ἀρ. 4223, σ. 174.

36. ΚΑ, ἀρ. 3358, σ. 35.

37. ΚΑ, ἀρ. 2294, σ. 140.

φήσει τὴν τύχη του ὁ πεθαμένος, νὰ μὴν τὴν σηκώση καὶ τὴν πάρῃ ἀπὸ τὸ σπίτι»³⁸. Στὴν περιοχή τῆς Ἀδριανουπόλεως τῆς Ἄν. Θράκης «μετροῦν τὸ ἀνάστημα τοῦ νεκροῦ μὲ βαμβακερὴ κλωστή καὶ τὴν μεταποιοῦν εἰς λαμπάδα, τὴν ὁποία καὶ ἀμέσως ἀνάπτουν ἀνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ»³⁹, ἐνῶ στὴν Αἰτωλία κ.τ. «παίρνουν μέτρο μ' ἓνα φιτίλι ἴσιο μὲ τὸ μπόι τοῦ νεκροῦ καὶ μ' αὐτὸ φκειάνουνε τὸ ψυχοκέρι. Ὅσο κερὶ ἀπ' αὐτὸ μείνει ἄκαχο τὸ κόβουν σὲ τρία κερὰ καὶ τὸ ἀνάβουν στὸ κιβούρι καὶ ρίχνουν καὶ νερό»⁴⁰. Στὴν Ἄν. Θράκη «τὸ κιβούρι τὸ κάνουν ἐξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ νεκροῦ. Τὸ μέτρο τὸ παίρνουν μὲ ἄγρια κληματσίδα καὶ τὴν βάζουν μέσα στὸν τάφο»⁴¹, ἐνῶ στὴν Ἀρτοτίνα τῆς Αἰτωλίας «παίρνουν μέτρο ἀπὸ τὸ λειψανο μὲ μιὰ βέργα ἀπὸ βάτο. Μ' αὐτὸ μετροῦνε τὰ σανίδια καὶ τὰ κόβουνε ἴσια ἴσια. Ἄν τὴν φκιάσουνε μεγαλύτερη πεθαίνει κι ἄλλος ἀπ' τὸ σπίτι. Τὸ μέτρο αὐτό, δηλ. τὸ βάτο, τὸ κόβουν καὶ τὸ κάνουν τρεῖς σταυροὺς καὶ τοὺς πετᾶνε στὴν κάσσα πρὶν τὸν χῶ-σουν»⁴².

Ἡ ἀντίληψή ὅτι τὸ ἀντίστοιχο τοῦ μέτρου (ὕψους) τοῦ ἀνθρώπου ἀντιπροσωπεύει τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, ἐκτός ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ νεκροῦ, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σκιά του. Ἔτσι ἡ θεμελίωση οἰκοδομικοῦ ἔργου γίνεται ὄχι μόνον μὲ τὴ θυσία ζῶου ἢ ἀνθρώπου⁴³ ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ κτίσιμο τῆς σκιάς του στὰ θεμέλια. Συχνὰ μετροῦν κρυφὰ τὴ σκιά ἀνύποπτοι περαστικοῦ, συνήθως ἠλικιωμένου, καὶ τὸ νῆμα ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ μῆκος τῆς τὸ κτίζουν κάτω ἀπὸ τὸν θεμέλιο λίθο τῆς οἰκοδομῆς⁴⁴.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ λαϊκὲς ἐσχατολογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ ὄσους στὴν ἐπίγεια ζωὴ τους παραβιάζουν τοὺς κανόνες τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ συμπεριφορᾶς⁴⁵. Βεβαίως οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴ «Μέλλουσα Κρίση» καὶ τὴν τι-

38. Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ, 1, σ. 178. Πρβλ. Ζ. Ξηροτύρης, Ἔθιμα, σ. 66: Στὴ Ρούμελη «τοῦ νεκροῦ τ' ἀνάστημα τὸ μετροῦν μὲ τὸ σκονί. Ἔτσι δὲν παίρνει τίποτα μαζὶ του, γιὰτὶ ὅλα εἶναι μετρημένα».

39. Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ, τεῦχ. 1, σ. 174.

40. Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ, τεῦχ. 1 δ.π., σ. 172.

41. Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ, τεῦχ. 1, δ.π., σ. 179.

42. Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ, τεῦχ. 1, δ.π. σ. 179.

43. Βλ. ἐκεῖνωδες Δ.η.μ. Β. Οἰκονομίδου, Ἡ θυσία εἰς οἰκοδομήματα, ΕΕΒΣ, τ. 45 (1981), σ. 43 καὶ Γεώργ. Ν. Αἰκατερινίδη, Νεοελληνικαὶ αἱματῆραι θυσίαι, Ἀθῆνα 1980.

44. Δ.η.μ. Β. Οἰκονομίδου, δ.π. σ. 52 καὶ 59-62 καὶ Στεφ. Δ. Ἡμέλλου, Λαογραφικὰ, τ. Α', Δημῶδεις παραδόσεις, Ἀθῆνα 1988, σ. 237-238.

45. Ἡ ἀντίληψή ὅτι ὑπάρχει κρίση ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ εἶναι κοινὸς τόπος. Στὴν Κρήτη, γιὰ παράδειγμα, τραγουδοῦν τὰ δίστιχα:

Ταχιά στὴν κρίση τοῦ Θεοῦ ἐκεῖα σὲ θέλω νά 'σαι,
νά λέω 'γὼ τὰ κρίματα κι ἐσύ ν' ἀπρηλοῦσᾶσαι.

μωρία τῶν νεκρῶν γιὰ πράξεις τους στὴν ἐπίγεια ζωὴ προϋποθέτουν τὴν πίστη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ζωῆς μετὰ θάνατον. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν πανάρχαια ἀντίληψη στηρίζεται τὸ ἀπέραντο μυθολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ὕλικό γιὰ τὸν Κάτω Κόσμο καὶ τὸν "Ἄδη, τὸ ὁποῖο ὁδήγησε καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς σειρᾶς λαϊκῶν διηγήσεων καὶ ἐσχατολογικῶν ἀπόψεων μὲ ἰδιαίτερη ἐξάρση γύρω ἀπὸ τὶς μεγάλες χρονικὲς καμπές, ὅπως τὰ ἔτη 1.000 καὶ 2.000. Σύμβολα καὶ πρότυπα τῆς ἐπίγειας ζωῆς μεταφέρονται στὴν «ἄλλη ζωὴ», ὅπου ἡ «Δευτέρα Παρουσία» ἀποτελεῖ τὴν μεγάλη δίκη, ἡ ὁποία θὰ ἀποδώσει Δικαιοσύνη στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὰ ἔργα του⁴⁶ (Εἰκ. 2).

Στὴ Μῆλο πιστεύουν ὅτι «ἀμχ σκοροσζύαζε (= κακοζύγιζε) στὴ ζωὴ του, δὲν ἔβγαине γρήγορα ἡ ψυχὴ. Μπορεῖ καὶ μιὰ βδομᾶδα νὰ βασανιζότανε. Καὶ γιὰ νὰ βγει, νὰ ἐξεμιστευτεῖ, παίρνανε ἓνα καντάρι καὶ τὸ βάνανε στὸ κρεββάτι δίπλα του καὶ ξεψυχοῦσε»⁴⁷. Στὴν Καμαρίνα τοῦ Σουλίου «βάνουν τὸ στατέρι κοντὰ γιὰ νὰ ξεψυχήσει εὐκολὰ ὁ ἄρρωστος»⁴⁸. Συνήθως στὸν πειρασμὸ «νὰ παραζυγιάζει» ἔμπαινε ὁ μιλωνάς. "Ἐτσι στίς παραστάσεις τῆς Κόλασης στίς μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν χριστιανικῶν καῶν μεταξὺ τῶν ἁμαρτωλῶν⁴⁹ ποὺ τιμωροῦνται μὲ μεγάλη συχνότητα παρουσιάζεται ὁ «μιλωνάς ποὺ βαρυξαγιάζει»⁵⁰.

Δὲν ἦταν κρίση νὰ μὲ πᾶς, κριτὴς νὰ πᾶ' μὲ κρίσεις,
μόνο μ' ἀφήκεις στὸ Θεὸ τὰ δίκαια ποὺ κρίνει!

ΚΑ, ἀρ. 1105, σ. 182 (Μαρία Λιουδάκι, Ἄν. Κρήτη, 1937).

46. Βλ. γενικὰ Hans - Georg Beck, Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehungsgeschichte einer Mentalität, München 1979 καὶ Leopold Kretzenbacher, Versöhnung im Jenseits, München 1972. Πρὸβλ. Στέλιου Λαμπάκη, Οἱ καταβάσεις στὸν Κάτω Κόσμο στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ Λογοτεχνία, Ἀθήνα 1982. Περισσότερα βλ. Γ. Κ. Σπυρίδακη, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, ΕΕΒΣ, τ. 20 (1950), σ. 95-98.

47. ΚΑ ἀρ. 2339, σ. 134.

48. Κ. Α. Ρωμαῖοι, Τὸ ὄνει κατὰ τὸν γάμον, Λαογρ. 7 (1923), σ. 353 (= Μικρὰ Μελετή-τμήματα, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 239). Ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος συνδέει τὴ χρῆση τοῦ στατερίου κατὰ τὸ ψυχαράγγημα γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἐτοιμοθάνατου μὲ τὰ διαβατήρια ἔθιμα, ὅπως ἡ συνήθεια στὸν Ταξιάρχη τοῦ Θέρμου Αἰτωλο-ακαρνανίας, ὅπου «τυλίγουν τὸ ὄνει καὶ τὸ στατέρι σ' ἓνα μπάλωμα μαῦρο, τὰ βάνουν στὴν πόρτα καὶ θὰ τὰ δρασκελίση ἡ νύφη» (δ.π., σ. 348).

49. Οἱ τιμωρίες τῶν ἁμαρτωλῶν εἶναι ἀνάλογες μὲ τὰ ἁμαρτήματα ποὺ διέπραξαν. "Ἐτσι ὁποῖος δὲν δίνει ἓνα ποτήρι νερὸ σὲ ξένο, στὸν Κάτω Κόσμο θὰ τρώει σὲ μιὰ σκάφη μ' ἓνα χοῖρο (ΚΑ, ἀρ. 2042, σ. 2. Βαρελαῖοι Μαρμαρίου Εὐβοίας, 1953, Ἄν. Δ. Βλάχου), ἐνῶ ὁποῖος παρέχει στέγη καὶ τροφὴ στοὺς ξένους «θὰ τὸ βρεῖ στὸν Κάτω Κόσμο» (ΚΑ, ἀρ. 2418, σ. 119. Περιβόλια Ὀλυμπίας, 1962, Ἄν. Κοπανάς καὶ ΚΑ, ἀρ. 1832, σ. 8. Μάρμαρα Ἰωαννίνων, 1953, Ἄρ. Κασσιούμης).

50. Μανόλη Παπαδογιάννη, Τὸ μουζούρι καὶ τὸ μίστατο στὴν Κρήτη, περ. Ἀμάλθειαι, τ. 18 (1987), τεύχ. 70-71, σ. 97.

Είχ. 2. Ἡ Ζυγοστασία. Λεπτομέρεια τῆς Δευτέρας Παρουσίας.
Decomi, 14ος αἰώνας.

Ἡ συνήθεια τῆς τοποθέτησης τοῦ ζυγοῦ κοντά στὸν ἐτοιμοθάνατο ἔχει σχέση τόσο μὲ τὶς πράξεις του στὴν ἐπίγεια ζωὴ, ὅσο καὶ μὲ τὴ γενικότερη δοξασία ὅτι κατὰ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου συμβαίνει ἓνα πρῶτο ζύγισμα τῆς ψυχῆς. «Τὴν ὥρα π' χαρουπαλέβ' [ὁ ἄνθρωπος], παραστέλ' τι ἓνας ἄγγελους κι ἓνας τρισκατάρατους, ποῖός θά τ' ἀρπάξ' τὴν ψυχὴ»⁵¹. «Δυὸ τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο ἢ καὶ μερικὲς ὥρες μόνο, ὁ ἄρρωστος ἀγγελοσκιάζεται» καὶ «στένει τὸ μάτι». Ἄγγελος Κυρίου κατεβαίνει νὰ τοῦ πάρῃ τὴν ψυχὴ. Ὁ ἄρρωστος τότε θεωρεῖ καὶ σταματᾷ τὸ βλέμμα του σ' ἓνα ὠρισμένο σημεῖο. Κι ἂν ἦτονε καλὸς σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ἂν δὲν ἤκλεφτε, δὲν ἐβλαστήμανε, δὲν ἐπόρνευε, δὲν ἦτονε ἀρπαγὸς καὶ παραύλακος, ἐπήγγαινε στὴν ἐκκλησιά του ταχινὴ καὶ ἀργατινὴ, ἂν ἦτονε μισοδοῦσης (ἐλεθμῶν), θεωρεῖ ἡμερον ἄγγελο καὶ τοῦ χαμογελᾷ καὶ γελᾷ κι αὐτός. Μ' ἂν ἦτονε βλαστημιάρης, κλέφτης, ἀρπαγὸς, παραύλακος, πόρνος καὶ καίρης (φιλάργυρος), ἐτότες θεωρεῖ ἄγριο τὸν ἄγγελο τοῦ Κυρίου καὶ κοντά του τὸ διάβολο μὲ τὰ κέρατα καὶ μὲ τὴ μακρὰ ὄρα κι ἀνιμένει νὰ τοῦ δώσῃ ὁ ἄγγελος τὴν ἄδεια νὰ πάρῃ τὴν ψυχὴ. Τρομάσσει τοτεσὰ ὁ ἄρρωστος καὶ τὸ ξάφνισμά ντου εἶναι ἄγριο»⁵². Ὁ ἄγγελος στέκεται στὴ μέση ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ ἐκεῖ κρατᾷ μιὰ ζυγαριά. Ὅταν πεθάνει κάποιος, τὴν ψυχὴ του τὴν πάει ἐκεῖ στὴ ζυγαριά καὶ τὴν ζυγίζει. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ μεριά στέκονται οἱ ἄγγελοι καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστερὰ μεριά ὁ διάβολος καὶ περιμένουν νὰ ἰδοῦν, ποῦ θά γυρίσῃ ἡ ζυγαριά, γιὰ νὰ πάρουν τὴν ψυχὴ»⁵³. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ ἐτοιμοθάνατος ἀγωνιᾷ καὶ παρακαλεῖ νὰ τὸν ἐλεήσουν οἱ ἄγγελοι λέγοντας «... οὐκ ἔχω γε ἔργον ἀγαθὸν ἀντισταθμίσειν τὸν ζυγὸν τῶν φαύλων πράξεων»⁵⁴. Ἡ παρουσία τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τοῦ γνωστοῦ ψυχοπο-

51. ΚΛ., ἀρ. 2030, σ. 95 (Μικρὴ Γότιστα Ἡπίου).

52. Μ α ρ ί α ς Λ ι ο υ δ ᾶ κ η, Ἡ τελευταῖ στὴν Κρήτη, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. Β' (1939), σ. 404.

53. ΚΛ, ἀρ. 3206, σ. 93 καὶ Θρακικὰ 2 (1929), ἔπου, κατὰ δοξασία ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Θράκη (Τσανδῶ), «ἡ ψυχὴ ζυγίζεται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου μετὰ τὴν ἐκπονή».

54. Σ π. Π α π α δ ο π ο ὄ λ ο υ, Ἀγιασματάριον τὸ μέγα, Ἐνετίσιν 1779, σ. 210. Στὴν ἴδια ἀκολουθία γιὰ τοὺς «ψυχορραγοῦντες» διαβάζουμε αὐτὰς ἐμαῖς καθορῶντες πράξεις ἐλεγχόμενας ἐν τῇ στάθμῃ τοῦ ζυγοῦ...» (σ. 208). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή ποὺ δίνει ἡ Μαρία Λιουδάκη (Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδῶν, τ. Β', σ. 404): «Ὁ ἄρρωστος ἀγγελοσκιάζεται καὶ στένει τὸ μάτι. Ἄγγελος Κυρίου κατεβαίνει νὰ τοῦ πάρῃ τὴν ψυχὴ. Ὁ ἄρρωστος τότε θεωρεῖ καὶ σταματᾷ τὸ βλέμμα του σ' ἓνα ὠρισμένο σημεῖο. Κι ἂν ἦτονε καλὸς σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ... θεωρεῖ ἡμερον ἄγγελο καὶ τοῦ χαμογελᾷ κι αὐτός. Μ' ἂν ἦτανε βλαστημιάρης, κλέφτης..., ἐτότες θεωρεῖ ἄγριο τὸν ἄγγελο τοῦ Κυρίου καὶ κοντά του τὸ διάβολο μὲ τὰ κέρατα καὶ μὲ τὴ μακρὰ ὄρα...». Γενικότερα γιὰ τὶς δοξασίες κατὰ τὸ ψυχορράγημα, βλ. Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 306 κ.ἑξ. Πρβλ. ὅσα γράφει καὶ παρατηρεῖ ὁ Δ η μ. Σ. Λ ο υ κ ᾶ τ ο ς, Λαογραφικὰ ἐνδείξεις περὶ τελευταῖς παρὰ Ἰωάννη τῷ Χρυσοστόμῳ, ΕΛΑ, ἔτ. 2 (1940), σ. 43 κ.ἑξ.

μπού ἀγγέλου⁵⁵, στὴν ἐκκλησιαστικὴ εἰκονογραφία μὲ ζυγαριὰ στὸ χέρι «πρὸς ἐντελεστέραν καὶ ὑλικωτέραν παράστασιν τοῦ δικαίου καὶ ἀδεκάστου τῆς κρίσεως τοῦ Θεοῦ», ἀπηχεῖται καὶ ἀντικατοπτρίζεται στὴ λαϊκὴ πίστη, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στοὺς στίχους:

*Μιχαὴλ Ἀρχάγγελε, ποῦ τὰ ψυχὰς ζυάζεις,
τὴν ὥρα τ' ἀπομισεμοῦ δὲ θέλω νὰ μὲ βιάζεις.*

*Νὰ δῶ καὶ τὸν Ἀρχάγγελο, τὸ φοβερὸ τρομάτη
ποῦ καμπανίζει⁵⁶ τὶς ψυχὰς ἀμαρτωλῶν καὶ δίκαιων.*

*Νὰ δῶ τὰ ρόδα πῶς ἀνοῦν, τοὺς κίτρον πῶς μυρίζουν
νὰ δῶ καὶ τὸν ἀρχάγγελον, πῶς συβαστᾶ τὸ ζύγι⁵⁷.*

Ἄλλὰ καὶ ὁ Χάρος παρουσιάζεται νὰ κρατᾶ ζυγαριὰ:

*Ζύγι κρατῶ στὸ χέρι μου τῆς ἐλεημοσύνης
γιὰ νὰ ζυάσω τὰ καμε⁵⁸ ...*

προκειμένου νὰ ἀποδώσει δικαιοσύνη⁵⁹.

Ἡ ἔννοια τῆς μετὰ τὸν θάνατο ζυγοστασίας τῶν ψυχῶν εἶναι γνωστὴ στοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀν. Μεσογείου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα⁶⁰.

55. Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, ἔ.π., σ. 419.

56. καμπανός = καντάρι.

57. Ἴω. Σπ. Ἀναγνωστοπούλου, Ὁ θάνατος καὶ ὁ κάτω κόσμος στὴ δημοτικὴ ποίηση (ἔσχατολογία τῆς δημοτικῆς ποίησης), (διδασκ. διατρ.), Ἀθήνα 1984, σ. 322-323, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές.

58. G. Moravcsik, Il Caronte bizantino, Studi Bizantini Neellenici 3 (1931), σ. 63 καὶ 66. Πρβλ. Γ. Κ. Σπυρίδακη, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, ΕΕΒΣ, τ. 20 (1950), σ. 97 καὶ Ἴω. Σπ. Ἀναγνωστοπούλου, ἔ.π., σ. 323.

59. Ἡ ἔννοια τῆς ζυγοστασίας ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Θεσσαλονικῆ Εὐστάθιο, ὅταν γράφει (12ος αἰ.): «ἡ καθωμιλημένη γλῶσσα τὸν θανεῖν κινδυνεύοντα ἔλθειν εἰς τὰ τοῦ θανάτου λέγει ζυγὰ ἢ «φθῖν εἰς τὰ τοῦ Ἄδου κείσθαι ζυγὰ» (Φ. Κοκοῦλῆ, Εὐσταθίου Λαογραφικὰ, τ. 1, Θεσσαλονικὴ 1950, σ. 483).

60. Βλ. Θωμᾶ Προβατάκη, Ὁ Διάβολος, σ. 80 καὶ γενικότερα M. Nilsson, Greek Popular Religion, σ. 119, K. Farnell, The Cults of the Greek States, τ. 5, σ. 40 κ.ἑξ. Φαίδ. Κοκοῦλῆ, Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα, Melanges Oct. et M. Merlier, τ. I (1956), σ. 162-163: «Κοινὴ εἶναι παρὰ τῶ λαῶ ἡ δόξα, ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ μελλοθανάτου ὁ ψυχοπομπὸς γγελος, ὅστις καὶ παίρνει τὴν ψυχὴν του, ἀφ' οὗ τὸν κτυπήσει. Ἢδη εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἀναγινώσκομεν: «παραχρῆμα δὲ ἐπάταξεν αὐτὸν ὁ ἄγγελος καὶ ἐξέ-

Τò θέμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθέστερα θέματα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Ὡς θέμα συνιστᾷ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους θεματικούς κύκλους τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας, ἐπειδὴ συνδέεται μὲ τὸ ἔσχατολογικὸ πρόβλημα, ἕνα ἀπὸ τὰ βασικότερα καὶ σπουδαιότερα προβλήματα, ποὺ ἀπασχολοῦν καὶ βασανίζουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Ὁ κύκλος τῶν θεμάτων αὐτῶν, ποὺ ἔχει τὶς ρίζες του στὴν Ἁγία Γραφή, ἐμπλουτίζεται μὲ στοιχεῖα, ποὺ ἡ καταγωγή τους ἀνάγεται σὲ ἀρχέγονες παραδόσεις προσαρμοσμένες στὶς ἐκάστοτε σύγχρονες κοινωνικὲς ἀντιλήψεις⁶¹.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ποὺ εἰκονίζονται στοὺς ναοὺς, ἀπαντοῦν μόνο ἀπὸ τὸν δέκατο αἰῶνα⁶², καθὼς ἄρχισαν νὰ διαμορφώνονται μετὰ τὴν εἰκονομαχικὴ κρίση καὶ κωδικοποιοῦνται τὸν 11ο αἰῶνα. Τὸ ἰδεολογικὸ τους ὑπόβαθρο εἶναι προφανῶς παλαιότερο⁶³.

ψυξεν». Τούτου ἕνεκα ὁ ἀποθνήσκων λέγεται πολλαχοῦ ἀγγελοκρουστος ἢ ἀγγελοκρουσμένος καὶ τὸ ἀποθνήσκω ἀγγελοκρούομαι.

Ἐπειδὴ δὲ ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ, χωριζομένη τοῦ σώματος, διὰ τοῦτο σήμερον περὶ τοῦ ἰσχυρῶς ἀγωνιῶντος, ἕνεκα φόβου, ἀϋπνίας καὶ τῶν τοιούτων λέγομεν ὅτι: εἶδε τὸν ἀγγελόν του.

Σημειωτέον ὅτι τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν καὶ φράσιν εἶχον καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ ἡμῶν πρόγονοι, ἀφ' οὗ συγγραφεὺς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς περὶ τοῦ ἐκ ξηρᾶς βλέποντος κινδυνεύον πλοῦτον εἶπεν:

Ἐσίε λέγεις ἀτλήμονον κὶ ἐκεῖ θεωροῦν ἀγγέλους».

Πρβλ. καὶ Κ. Π. Χατζηγιάννου, Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ, τ. 23 (1953), σ. 300 κ.ἑξ.

61. Βλ. γενικότερα γιὰ τὸ θέμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας Σ τ α ὄ ρ ο υ Ν. Μ α δ ε ρ ᾶ κ η, Ἡ Κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολαζομένων σὰν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὶς ἐκκλησίαις τῆς Κρήτης, περ. Ἰθωρ ἐκ Πέτρας, ἔτ. Α', τεύχ. II (1978), σ. 185-236 καὶ ἔτ. Β' (1979), τεύχ. III-IV, σ. 21-80 καὶ ἔτ. Γ', τεύχ. V-VI (1980-1981), σ. 51-130. Συγκεκριμένα βλ. σ. 185.

62. Τὸ πιὸ παλιὸ χρονολογημένον γνωστὸ παράδειγμα Μέλλουσας Κρίσης στὴ Βυζαντινὴ Τέχνη προέρχεται ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν (913-920). N. and M. Thierry, *Ayvali Kilise ou pigeonnier de Gulli Dere, eglise inedite de Cappadoce*, Cahiers Archeologiques XV (1965), εἰκ. 24. Περισσότερο γνωστὴ εἶναι ἡ σκηνὴ στὴν τοιχογραφία τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἁγ. Στεφάνου στὴν Καστοριά τοῦ τέλους τοῦ ἐνάτου αἰῶνα. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἱ ἔ η Κ α σ τ ο ρ ι ᾶ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 87-88. Βλ. καὶ D o u l a M o u r i k i, An unusual representation of the Last Judgment in the thirteenth century fresco at St. George near Kouvaras in Attica, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τ. Η' (1975-1976), σ. 151.

63. Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴ γένεσὴ της, τοὺς προχριστιανικοὺς της προδρόμους καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐπιμέρους στοιχείων της στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. βλ. σὲ βιβλίον τοῦ M i l t K. G a r i d i s, *Études sur le jugement dernier post-byzantin by Xve à la fin du XIXe siècle. Iconographie* -

Τò θέμα παρουσιάζεται με ιδιαίτερη συχνότητα και ρεαλιστικές άπεικονίσεις στην Κύπρο, για τήν ὅποια ὑπάρχει ἡ μελέτη τοῦ Κ. Π. Χατζηιωάννου «Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου»⁶⁴ καὶ στὴν Κρήτη, γιὰ τήν ὅποια ἔχομε τὴν προαναφερθεῖσα σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Σταύρου Μαδερᾶκη.

Στὴν Κύπρο παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα⁶⁵. Ὁ ποιητὴς Γιώργος Σεφέρης ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τίς ρεαλιστικὲς λαϊκότητες ζωγραφιῶν τῶν ποινῶν, ποὺ ἀναμένουν, κατὰ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, τοὺς παραβάτες τῶν κανόνων εὐρυθμῆς λειτουργίας μιᾶς κοινωνίας, δηλαδὴ τὸν κλέφτη ὕλικῶν ἀγαθῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλους (παραζυγιαστής, παρακαμπανιστής, παραυλακιστής, παραμυλωνάς) ἀλλὰ καὶ τὸν ὠτακουστή, τὸν μοιχὸ καὶ τὴ μοιχαλίδα, τὴν «κουσχουσούρα» (= κουτσομπόλα), τὴν «ἀποστρέφουσα τὰ νήπια» (= αὐτὴ ποὺ δὲν θηλάζει τὰ παιδιὰ τῆς) κ.ἄ.⁶⁶, καὶ τοὺς ἀφιερώνει ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του γιὰ τὴν Κύπρο⁶⁷.

Στὴν Κρήτη οἱ πρῶτες λεπτομερεῖς παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας, καὶ οἱ πληρέστερες, ἀνήκουν στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 14ου αἰώνα⁶⁸. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ θέματος ἡ διαπίστωση τοῦ Στ. Μαδερᾶκη ὅτι στὴν Κρήτη παρατηροῦνται δύο εἰκονογραφικὲς κατευθύνσεις: Ἡ πρώτη, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, εἶναι ἐπανάληψη μὲ μικρὲς παραλλαγὰς κωδικοποιημένων θεμάτων τῆς Δευτέρας Παρουσίας⁶⁹. Παράλληλα παρουσιάζεται μιὰ ἄλλη εἰκονογρα-

Esthétique, Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία. Κλασσικὸ βεβαίως καὶ πάντοτε ἐλκυστικὸ παραμένει τὸ βιβλίο τοῦ Hans - Georg Beck, Die Byzantiner und ihr Jenseits. Zur Entstehungsgeschichte einer Mentalität, München 1979.

64. Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 23 (1953), σ. 290-303.

65. Κ. Ν. Χατζηιωάννου, Αἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου, ΕΕΒΣ, τ. 23 (1953), σ. 290.

66. Γιὰ τὰ ἴδια καὶ ἄλλα ἀμαρτήματα ποὺ ἐπισύρουν τιμωρία στὴ μέλλουσα ζωὴ βλ. καὶ Κίτσο Μάκρη, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, σ. 1215-6. Μεταβυζαντινὲς παραστάσεις τιμωρουμένων ὑπάρχουν σὲ πολλοὺς ναοὺς τῆς Κεντρικῆς καὶ Βορείου Ἑλλάδος (Ἀργιθέα, Πήλιο Καστοριά, Βόιο, Μετέωρα κ.ἄ.).

67. Γιώργου Σεφέρη «Λεπτομέρειες στὴν Κύπρο». Ἡμερολόγιο Καταστρώματος Γ', Ποιήματα, ἕβδομη ἐκδοσις, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1967, σ. 239.

68. Παραστάσεις τοῦ θέματος στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Μονὴ Σελίνου (1315), ἔργο τοῦ Παγωμένου καὶ ἐκείνη τοῦ Ἀσώματος στὶς Ἀρχάνες. Βλ. Στ. Μαδερᾶκη, ὁ.π.

69. Ἐστὶ τὴ συναντοῦμε στὸν Μιχαὴλ Ἀρχάγγελο στὸ Κακοδίκι Σελίνου καὶ παλαιότερα, στὸν Ἀσώματο. Παραδείγματα τέτοιων συνόλων ἀποτελοῦν οἱ Δεύτερες Παρουσίες τῶν ναῶν τῆς

φική κατεύθυνση, άγνωστη (Μαδερράκης, σ. 188) από άλλα σημεία του Βυζαντινού Κόσμου, σύμφωνα με την οποία τα θέματα της Δευτέρας Παρουσίας χάνουν την οργανικότητά τους και διασπώνται. Μετά το 1340 ή τάση έντείνεται. Για παράδειγμα, από τα 48 παραδείγματα που αναφέρει ο Gerola τα μισά τουλάχιστον αποτελούν επί μέρους θέματα της πλήρους παραστάσεως Δευτέρας Παρουσίας. Η διάσπαση αυτή πιθανώς να οφείλεται κατά τον μελετητή στον περιορισμένο χώρο των μικρών εκκλησιών της Κρήτης και υπαγορεύτηκε άσφαλώς από την ανάγκη να καυτηριασθούν όρισμένα κοινωνικά κατά κανόνα παραπτώματα και έγκλήματα. Όστόσο ή διάσπαση και ή έλλειψη συνοχής είναι το κύριο χαρακτηριστικό των παραστάσεων της Δευτέρας Παρουσίας κατά την μεταβυζαντινή περίοδο και την περίοδο της τουρκοκρατίας, κατά την οποία ιδιαίτερα ή ανάγκη να καυτηριασθούν ήθικά παραπτώματα και έγκλήματα κοινωνικής και οικονομικής σημασίας στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής κοινότητας ήταν έπιτακτική και επέβαλε την ύπαρξη ισχυρών μηχανισμών πρόληψης. Έτσι επιλέγονται και τονίζονται ήθικά παραπτώματα κοινωνικής σημασίας (τιμωρία των μοιχών, των καταδοτών, των ώτακουστών, των μη θηλαζουσών γυναικών, των ματαιόδοξων γυναικών, που κοιτάζονται στον καθρέπτη τον όποιο κρατεί ο Διάβολος κ.ά.), καθώς και οικονομικά έγκλήματα, όπως το κακό ζύγισμα προϊόντων, ή παραβίαση συνόρων, ή κλοπή, ο φόνος κ.ά. Με την προσπάθεια δημιουργίας μηχανισμών πρόληψης των παρατηρουμένων άμαρτημάτων ή έγκλημάτων συνδέεται και το βαθμιαίο πέρασμα προς μια ρεαλιστικότερη άπεικόνιση των συγκεκριμένων άμαρτημάτων και των ποινών, που επισύρουν την τιμωρία στη Μέλλουσα Κρίση. Έτσι από μια σχηματική άπεικόνιση των τιμωρημένων και των ποινών που τους έπιβλήθηκαν, που άποτελεί τη λογία άπόδοση του θέματος, περνάμε σε μια λαϊκότερη, στην όποία οι ποινές άποδίδονται με την έξαρση του άμαρτήματος και τη ρεαλιστική άπεικόνιση του μέλους του σώματος που την διέπραξε (φίδι, κρέμεται από αυτό και το άπομυζά)⁷⁰. Συχνότερα στις παραστάσεις

Παναγίας στη Σκλαβοπούλα Σελίνου, της Παναγίας στα Ρούστικα και του Άγίου Γεωργίου στον Άρτο, κοντά στο χωριό Άγιος Κωνσταντίνος Ρεθύμνου (1401) (Σ τ. Μ α δ ε ρ ά κ η, δ.π., σ. 188).

70. Μ α δ ε ρ ά κ η ς, δ.π., σ. 199. Στις παλαιότερες παραστάσεις της Κολάσεως (Οι τρεις που αναφέρθηκαν στην άρχή και της Μαυριώτισσας της Καστοριάς (Πελεκανίδης, Καστοριά Ι, πίν. 81B και του παρεκκλησίου του Καχριμ Τζαμί), ή Κόλαση και ή Δευτέρα Παρουσία δέν διαφοροποιούνται, άλλα άποτελούν έναίο σύνολο, επειδή ίδέες που έχουν σχέση με την εικονογραφία του αυτοκράτορα θριαμβευτή και εικονογραφικά θέματα που φθάνουν μέχρι τα πρώτα χρόνια του Βυζαντίου επέδρασαν στην εικονογραφία της Δευτέρας Παρουσίας, όπως διαμορφώθηκε τό θέμα μετά την εικονομαχία. Οι τιμωρημένοι και οι ποινές τους δίδονται γενικά και σχηματικά. Αυτή είναι ή λογία παράδοση.

υπάρχουν επεξηγηματικές επιγραφές που προσδιορίζουν για ποιά αμαρτία τιμωρείται το πρόσωπο, που συνήθως είναι αντιπροσωπευτικό μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή κοινωνικού τύπου. Ἀνάλογα, λοιπόν, με τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τῶν πιστῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται, ἀλλὰ καὶ τοὺς στόχους πού θέτει μιὰ ομάδα ἀνθρώπων, ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἀποτελεῖ ἐποπτικὴ καὶ εὐληπτὴ ἀπεικόνιση γιὰ τίς μεγάλες λαϊκὲς μάζες καὶ ἀπάντηση στὸ πῶς μεγάλο ἐσχατολογικὸ πρόβλημα: τῆ σωτηρία ἢ μὴ τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν θάνατο.

Ἄλλωστε ἡ Δευτέρα Παρουσία, ἡ Ψυχοστασία καὶ ἡ Κόλαση ἀποτελοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ πῶς συνηθισμένα καὶ γνωστὰ θέματα τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας⁷¹. Στὴν ἐξέλιξή τους καὶ στὰ θέματα αὐτὰ συνολικὰ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς μορφές καὶ ἔννοιες προσλαμβάνουν περισσότερο λαϊκὸ χαρακτήρα, τὸ δογματικὸ περιεχόμενον ὑποχωρεῖ καὶ οἱ δεισιδαιμονίες τῶν λαϊκῶν μαζῶν εἰσδύουν στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση. Ἡ εἰκονογραφία ἀποκτᾷ καὶ στὴν τεχνοτροπία ρεαλιστικὸ περιεχόμενον, πού μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν εὐρύτερων μαζῶν. Ἔτσι ἐνῶ μέχρι περὶ τοὺς 13ο αἰῶνα ἡ σκηνὴ τῆς Κρίσης εἰκονίζεται ὡς σκηνὴ δικαστηρίου με τοὺς δικαίους ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ τοὺς ἀμαρτωλοὺς ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ οἱ ὁμαδικές τιμωρίες τῶν ἀμαρτωλῶν περιορίζονται σὲ ἐπίπεδο ἀφηρημένο καὶ ἀπρόσωπο⁷², ἀπὸ τότε καὶ ἐξῆς οἱ τιμωρίες ἀρχίζουν νὰ χάνουν σταδιακὰ τὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τους καὶ ἐκφράζουν πλέον συγκεκριμένα αμαρτήματα, χαρακτηριστικὰ γιὰ τίς ἀγροτικές κοινωνίες τῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα, εἰκονογραφικοὶ τύποι, γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ὁποίων λαϊκὰ ἀπόκρυφα ἐσχατολογικὰ κείμενα καὶ ἀποκαλύψεις ἔχουν παίξει σημαντικὸ ρόλο, στενὰ συνδεδεμένοι με τὰ σύμβολα τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τοῦ αμαρτήματος, καθὼς καὶ τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας, διαμορφώνονται κατὰ τὴν τουρκοκρατία μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα⁷³. Στὴ διαμόρφωση τῶν νέων εἰκονογραφικῶν δεδομένων συντελεῖ ὄχι μόνον τὸ ἐπίπεδο τῶν πιστῶν στοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδίων τῶν ζωγράφων.

Ἡ πίστη τοῦ λαοῦ συνοψίζεται στὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄδικοι καὶ οἱ ἀμαρτωλοὶ, πού

71. Γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴ γένεσή της, τοὺς προχριστιανικοὺς της προδρόμους καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιμέρους στοιχείων της στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. στὸ βιβλίο τοῦ M i l l. K. G a r i d i s, *Etudes sur le jugement dernier post - byzantin by Xve à la fin du XIXe siècle. Iconographie - Estetique*, Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία.

72. G a r i d i s, *Etudes*, σ. 82 κ.ἑξ.

73. G a r i d i s, *Etudes*, ὅ.π.

παραβαίνουν τούς κοινωνικούς θεσμούς και τούς ηθικούς κανόνες και δὲν τιμωροῦνται γιὰ ποικίλους λόγους στὴν ἐπίγεια ζωὴ, θὰ τιμωρηθοῦν στὴν αἰώνια Κόλαση, ἐνῶ οἱ δίκαιοι καὶ ἐνάρετοι θὰ ἀμειφθοῦν στὸν Παράδεισο. Ἀντίληψη ποὺ δὲν λείπει ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο⁷⁴ καὶ ὄχι μόνον τὸν ἑλληνικό⁷⁵. Οἱ τιμωρίες τῶν κολαζομένων, ἀν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένες παραβιάσεις θρησκευτικῶν κανόνων, ὅπως «τοῦ ἀρνισαμένου τὸν Χριστόν»⁷⁶, τῶν «ἀρετικῶν», «τῶν κοιμωμένων τὴν Κυριακῇ» «τοῦ ἀποκαλογέρου», εἶναι κοινωνικοῦ περιεχομένου καὶ ἀναφέρονται σὲ παραπτώματα, τὰ ὁποῖα σὲ περιορισμένες ἀγροτικές κοινωνίες, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα οἱ βαλκανικές, θεωροῦνται ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἀμαρτήματα.

Κατὰ συνέπεια ὁ μυλωνάς, ποὺ κλέβει στὸ ζύγισμα τὸ σιτάρι ἢ τὸ ἀλεύρι τοῦ φτωχοῦ γεωργοῦ, ὁ παραζυγιαστὴς ἢ παρακαμπανιστὴς, ποὺ κλέβει τὸν πελάτη του, ὁ παρφυλακιστὴς, ὁ ὁποῖος μεταθέτει τὰ ὄρια τοῦ κτήματός του εἰς βάρος τοῦ γείτονά του, τιμωροῦνται αὐστηρὰ, ἀναγκασμένοι νὰ κουβαλοῦν αἰώνιως στὴν Κόλαση⁷⁷

74. Ἰω. Σ π. Ἀ ν α γ ν ω σ τ ο π ο ὄ λ ο υ, ὁ.π., σ. 324 κ.ἑξ. Πρβλ. Κ Π. Χ α τ ζ η ι ω ἄ ν ο υ, Αἰ παραστάσεις, ὁ.π., σ. 300-302. Ὁ Ν. Πολίτης παρατηρεῖ ὅτι ἀπὸ λαὸς διετήρησε πᾶσας σχεδὸν τὰς περὶ κολάσεως δοξασίας τὰς διαπλασθεῖσας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἀρχαίων μύθων ὑπὸ τῆς ἐξηγημένης φαντασίας τῶν ἀσκητῶν καὶ τῶν καλογέρων. Καὶ ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου τρέφει μέχρι τοῦδε προλήψεις καὶ δοξασίες περὶ τῶν μετὰ θάνατον, ἀγνώστους εἰς τοὺς Πατέρας τῆς ἐκκλησίας» (Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, σ. 356-357).

75. Κατὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὁ Θεὸς θὰ ἀποδώσει στὸν καθέναν δικαιοσύνη ἀνάλογα μὲ τὴς πράξεις του. Πρβλ. Π α ν. Α ε κ α τ σ ἄ, Ἡ Ψυχὴ, σ. 256 κ.ἄ.

76. Κ. Π. Χ α τ ζ η ι ω ἄ ν ο υ, Αἰ παραστάσεις τῶν κολαζομένων, ὁ.π.

77. Στὴν Ἀποκάλυψη τῆς Παναγίας μεταξὺ ἄλλων κολαζομένων ἀναφέρονται καὶ ὅσοι «ἐπαραζύγιαζαν»:

«Καὶ παρευθὺς ἐκίνησε τὸ ἀμάξι τὸ χερουβικὸν καὶ οἱ τετρακόσιοι ἄγγελοι καὶ ἐπῆραν τὴν Παναγίαν εἰς τὸ νότιον μέρος, ἐκεῖ ὅπου ἔβγαινεν ὁ πύρινος ποταμὸς καὶ ἐκόχλαζεν ὡσὰν φωτιά καὶ ἔκαμαν κύματα ὡσὰν ἄγρια θάλασσα καὶ ἐξεβύθιζε τοὺς ἀμαρτωλοὺς δέκα χιλιάδες ὄργιας καὶ ἐδάκρυσεν ἡ Παναγία καὶ εἶπε: «ποιοὶ εἶναι τοῦτοι καὶ τί τὸ ἀμάρτημά τους;» καὶ ὁ Ἀρχιστράτηγος εἶπεν: «αὐτοὶ εἶναι ὅπου ἐπαραμόνευαν, ὅπου ἐπαραζύγιαζαν, καὶ οἱ κἀπῆλοι ὅπου ἔβαλαν νερὸν εἰς τὸ κρασίον καὶ ἀδικοῦσιν τοὺς ἀνθρώπους ... καὶ ὅσοι κἀμνον ἀδικίας καὶ τρώγουν τοὺς ξένους κόπους καὶ ὅσοι ἔχουσι καὶ εἶναι πλοῦσιοι καὶ δὲν δίνουν ἐλεημοσύνας εἰς τοὺς φτωχοὺς» (Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, 2, σ. 383-384).

Ἄλλὰ καὶ στὸ ἐπιτραπέζιο τραγοῦδι:

Ἄποψε φίλους φίλευα, φίλους καὶ μπιστεμένους,
τὴν Παναγιά καὶ τὸ Χριστό, τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους
καὶ τοὺς ἐπερικάλαγα, τοὺς φίλαγα τὸ χέρι,
γιὰ νὰ μοῦ δώσουν τὰ κλειδιά, κλειδιά τοῦ Παραδείσου,
ν' ἀνοίξω τὸν Παράδεισο νὰ ἰδῶ τοὺς πεθαμένους.
Ζερβιά μεριά εἶναι οἱ ἄρχοντες, στὴν πίσσα στὸ κατράμι

τά ὄργανα τοῦ ἀμαρτήματος τους, κοντά στοὺς κοινούς κλέφτες, τοὺς τοκιστὲς καὶ φονιάδες ἀλλὰ καὶ τοὺς παραβάτες τῶν ἠθικῶν κανόνων, ὅπως ἡ πόρνη, ὁ ἐπίσκοπος, ὁ ψευδομάρτυρας, ὁ ὠτακουστής, ἡ «ἀποστρέφουσα τὰ νήπια» κ.ἄ.

Οἱ λαϊκοὶ ζωγράφοι ἀπεικονίζοντας τέτοια-φρικτὰ βασανιστήρια⁷⁸ ἀφ' ἐνὸς ἰκανοποιοῦσαν τὸ μόνιμα σχεδὸν ἀνικανοποίητο στους πιστοὺς αἰσθημα τῆς δικαιοσύνης καὶ τιμωρίας τῶν παραβατῶν στὴν ἐπίγεια ζωὴ, ἀφ' ἑτέρου διαπαιδαγωγοῦσαν, προκειμένου νὰ ἀποφεύγουν οἱ ζωντανοὶ τέτοια ἀδικήματα φοβούμενοι τὴν μετὰ θάνατον τιμωρία. Ἡ προσθήκη στὴν εἰκόνα μὲ τὸν κολαζόμενο τοῦ ἐργαλείου τῆς ἀμαρτίας του ἔκανε περισσότερο παραστατικὴ καὶ ρεαλιστικὴ τὴν τιμωρία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἢ περίπτωση τοῦ παραυλακιστῆ στὸν ναὸ τοῦ Ἀντιφωνητῆ Κύπρου (14ος αἰ.), ὅπου ὁ ζωγράφος μὲ ρεαλισμὸ ζωγράφησε τὸ ἄτροπο βυθισμένο στὸν πρωκτὸ τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ἐπειδὴ μὲ αὐτὸ παραβίασε τὰ σύνορα ἐπεκτείνοντας τὸ κτῆμα του εἰς βάρος τοῦ γείτονα⁷⁹.

Οἱ μυλωνάδες, οἱ μπακάληδες, οἱ γεωργοὶ ἢ οἱ εἰδικοὶ γεωμέτρεις ἦταν τὰ πρόσωπα, πού περισσότερο ἴσως ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἦταν ἐκτεθειμένοι στὴν ἀμαρτία, ἐφ' ὅσον εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ξεγελάσουν τοὺς πελάτες τους.

καὶ βάσταγαν στὰ χέρια τους σακούλια βουλωμένα.
Δεξιὰ μεριὰ ἢ φτωχολογιά στὸν ἥλιο στὸ προσῆλιο
καὶ βάσταγαν στὰ χέρια τους λαμπάδες ἀναμμένες.
Θυμᾶσαι, ὅταν ἐπούλαες τ' ἀλεύρι μὲ τὸ χούμα
καὶ τὸ κρασί μὲ τὸ νερό, τὰ γρόσια μὲ τὸν τόκο;
Ἐδῶ φλουριά δέν πάρχουνε, γρόσια δὲ δανεῖζονται,
μόνε λιβάνι καὶ κερί καὶ καθαρὴ ψυχούλα!

Ἐνάλογη εἶναι ἡ ἀντίληψη, «καθ' ἣν ἐν τῇ κολάσει κρεμᾶται ἀπὸ τοῦ τραχήλου τοῦ ἀμαρτήσαντος τῆς ἀμαρτίας τὸ κυριώτερον ἀντικείμενον. Ἀπεικονίζεται ὁ μυλωνᾶς ὁ καταχρώμενος τὸ ἄλευρον τῶν πελατῶν του κύπτων ὑπὸ τὸ βᾶρος τοῦ λιβαρίου τοῦ μύλου του, ὁ μπακάλης φέρων ἀπρητημένον ἀπὸ τοῦ τραχήλου τὸν λίθον ἢ τὴν ζυγόν, τὴν νενοθευμένην» (Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, ὅ.π., σ. 371. Πρὸβλ. L e o n H e u z e y, Les supplices de l'enfer, d'après les peintures byzantines, στὸ Annuaire de l'Association pour l'encouragement des etudes grecques 1871, σ. 116.

78. Ὅπως ὅποτε ἔχουν ὑπ' ὄψη τους κείμενα ἐσαχτολογικὰ καὶ λαϊκῆς Ἀποκαλύψεως πού περιγράφουν σκηνὲς ἀπὸ τὴν Κόλαση. Σὲ μιὰ τέτοια Ἀποκάλυψη τοῦ 15ου αἰῶνα ἀναφέρονται: «Ἐπῆρεν με ὁ ἄγγελος καὶ ἤγαγέν με, ὅπου κολάζονται οἱ ἀμαρτωλοὶ, καὶ εἶδον ἐκεῖ ποταμὸν πύρινον καὶ εἰς τὸ χεῖλος αὐτοῦ ἐκάθητο πλῆθος ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν. Καὶ λέγει μοι ὁ ἄγγελος: Οὗτοι εἰσιν οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ἀδίκως ὀμνύουσιν, οἱ ψευδομάρτυρες, οἱ παρακαμπανισταὶ ... καὶ πάλιν εἰδείξεν μοι ὁ ἄγγελος τὸν σκόλλημα τὸν ἀκοίμητον ... ἐσκίασεν ἡ νεφέλη καὶ κατέβη ἡ ρομφαία ἡ ἀπειρος καὶ ἐφύσησεν ὡς ἀνεμοὶ ... καὶ ἐπίπτον οἱ ἀμαρτωλοὶ ὡς φύλλα ἀπὸ τῶν δένδρων (Anonymus Byzantinus, De Caelo et infernis Epistula, ἐκδ. L. Radermacher, 1972, σ. 19-20).

79. Κ. Χ α τ ζ η ι ω ἄ ν ν ο υ, Αἱ παραστάσεις, ὅ.π., σ. 299.

Εικ. 3. 'Ο Ζυγός τῆς Δικαιοσύνης

Εικ. 4. 'Ο Ζυγός τῆς Δικαιοσύνης. Μονή Ξυροποτάμου Ἁγίου Ὁρους, 1783

Στήν ίδια κατηγορία ανήκουν οι χαντζήδες και οι ταβερνιάρηδες — οίνοπώλες — κάπηλοι που πουλούσαν κρασί λιγότερο ή νερωμένο. Είναι χαρακτηριστικές οι αιτιολογήσεις των ποινών που συνοδεύουν τις εικονογραφήσεις της Δευτέρας Παρουσίας⁸⁰.

Έκτος ώστόσο από τη Μέλλουσα Κρίση ή λαϊκή αντίληψη για την τιμωρία των παραζυγιστών θεωρεί ήδη καταδικασμένους τους παραβάτες. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή «ο σκάθαρος ήταν ψωμάς. 'Αλλ' είχε τὰ ζύγια του ξίκικα, γι' αυτό καταδικάστηκε νά κάνη ψωμιά από κάβαλλα» (= κοπριά)⁸¹.

Η έννοια τῆς ζυγαριᾶς (παλάντζα, ζύγι, ζύι) έχει ταυτισθεῖ στή λαϊκή σκέψη σέ μεγάλο βαθμό μέ εκείνη τῆς Δικαιοσύνης, εἴτε αὐτή ἀπονέμεται ἀπό τοὺς ἀνθρώπους εἴτε ἀπό τὸν Θεό. (Εἰκ. 3, 4). "Ἐτσι ἀναφέρεται σέ ἔγγραφο, «ἡ πελάντζα τῆς Δικαιοσύνης»⁸² μέ τὴν έννοια τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ὁ πάπας χαρακτηρίζεται στό «Χρονικόν» τοῦ Μαχαιρᾶ «τῶν χριστιανῶν ἡ βοήθεια, τὸ ζύγιν τῆς Δικαιοσύνης»⁸³. Σέ χειρόγραφο τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τοῦ Δ' ἀναφέρεται ὅτι «μέ τὸ ζύγι τῆς γνώσεως ἦτανε ζυγιασμένα» ὅσα περιέχονταν σέ συγκεκριμένο βιβλίον⁸⁴, ἐνῶ σέ κυπριακὸ τραγούδι λέγεται:

Ζύν βαστῶ στό χέριν μου τῆς ἐλεημοσύνης,
γιὰ νά ζυάσω τί 'καμες καὶ ἐσοῦ νά μὲν 'πομεινῆ⁸⁵.

Ὁ Θεὸς βεβαίως «κρατάει τὴ ζυγαριὰ καὶ τὸ ντουινὰ ζυγίζει.

Σ' ἄλλους ζυγίζει μάλαμα, σ' ἄλλους ζυγίζει ἀσήμι,
στοὺς νέους, ποὺ φεύγουν ἄκληροι στάχτη καὶ κεραμίδι»⁸⁶.

Τὸ παράπονο ποὺ ἐκφράζει τὸ παραπάνω μοιρολόι γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο ἄδικης κρίσης ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ στηρίζεται σέ ἀνθρώπινα πρότυπα ζυγιστῶν, μέ βάση

80. Χατζηγιάννου, Αἱ παραστάσεις, ὁ.π., σ. 293 καὶ Ἀ. ν. Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντικά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλάδος, τ. 9 (1961), σ. 52-53. Θεοχ. Προβατάκη, ὁ Διάβολος, Θεσνίκη 1980, σ. 154 κ.έξ. Ἰδιαίτερα βλ. Σταύρου Ν. Μαδερᾶκη, Ἡ Κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολαζομένων, Ἰδωρ ἐκ Πέτρας, ἔτ. 2, τεύχ. 3-4, (1979), σ. 74, ὅπου καὶ παρατηρητέες στίς σελίδες τῆς μελέτης, ποὺ ἀναφέρονται στὸν παραζυγιστῆ.

81. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1904, ἀρ. 354, σ. 194. Πρβλ. Παντ. Πρεβελάκη, Ὁ ἥλιος τοῦ θανάτου (ἔκδ. Βιβλιοπωλείου Ἑστίας), σ. 64.

82. Γκίνης, Περίγραμμα, σ. 567.

83. Χρονικὸν Μαχαιρᾶ (ἔκδ. R. Dawkins) 1, 332. Πρβλ. Ἀναγνωστόπουλος, Ἑσχατολογία, ὁ.π., σ. 323.

84. ΙΑ, ἀρ. 728, σ. 11.

85. Βλ. πρόχειρα Ἀναγνωστόπουλος, Ἑσχατολογία, ὁ.π., σ. 323.

86. ΙΑ, ἀρ. 962, σ. 38 (Πελοπόννησος).

τὰ ὅποια πιστεύεται εὐρύτερα ὅτι «ἔχ' κι οὐ Θεὸς ζ'γαριά μπακάλ'»⁸⁷. Ὡστόσο, ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται ὄχι τόσο μὲ τὸν τρόπο πού γίνεται τὸ ζύγισμα, ὅπου φυσικά ὑπεσέρχεται ὁ ἀνθρώπινος παράγων, ὅσο μὲ τὴν ἀπόλυτη ἔννοια τοῦ μέτρου ἢ τῆς ζυγαριᾶς ἢ τοῦ κανταριοῦ, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὰ αἰνίγματα καὶ τίς παροιμίες, στὰ ὅποια χαρακτηρίζεται ὡς «πρωτόγερος»⁸⁸ ἀλλὰ καὶ «Θεὸς κ' εἶμαι κι ἅγιος κ' εἶμαι / κι οὐλ' πιστεῦ' ν ἐμέ»⁸⁹.

«ἄγγελος ἀκράτος, νυχοποδαράτος,
περπατεῖ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη»⁹⁰

καὶ

«ἄετὸς καυχᾶται μακροποδαράτος,
δίκαια κρίνει καὶ δικαιοσύνην ζητεῖ»⁹¹.

καὶ

«ἄνθρωπος νυχάτος, καντσοποδοράτος,
περπατᾶ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη»⁹².

ἢ

«ἄλογο βαρβάτο, κοντοροβιθάτο,
πορπατεῖ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη»⁹³.

Ἐξάλλου, «τὸ καντάρι δὲν ντρέπεται οὔτε μένα οὔτε σένα»⁹⁴, ὅπως καὶ «τὸ καντάρι οὔτε τὸν ἄρχοντα ντρέπεται, οὔτε τὸ φτωχὸ λυπᾶται»⁹⁵ ἢ «τὸ καντάρι δὲν ντρέπεται κανέναν»⁹⁶.

87. ΙΑ, ἀρ. 759, σ. 192 (Στερ. Ἑλλάδα).

88. ΙΑ, λ.

89. ΙΑ, ἀρ. 687 Β, σ. 541 (Μακεδονία). Πρβλ. Π. Μετανοφρίδου, Ἡ ἐν Πόντῳ ἐλληνική γλῶσσα, σ. 113. Πρβλ. τὸ βυζαντινὸ αἰνίγμα:

δίκαιος εἰμὶ καὶ δίκαιων ἀκρότης

ἔξ τὰ σκέλη μου, κἄντερ οἱ πόδες δύο (Φ. Κουκουλές, ΒΒΠ, Β', Ι, σ. 250).

90. Σπυρ. Λάμπρου, Δημόδη αἰνίγματα, Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα (Φιλολ. Σύλλ. «Παρνασσός»), τ. Α' (1871), σ. 234.

91. Δημητρίου Γουζέλη, Γνωμικά, ἐν Ναυπλίῳ 1836, σ. 207. Ἄλλὰ καὶ «δαίμονας νυχάτος περπατεῖ καὶ κρίνει τὴ δικαιοσύνη» (Βασ. Κωτσιῶρη, Λαογραφικὰ αἰνίγματα, ἐφ. «Θεσσαλικὸν Μέλλον», Ἀθήνα, ἐτ. Θ' (1955-56), ἀρ. 212, σ. 2).

92. ΕΦΣΚ, τ. Γ' (1877), σ. 205. Συνήθως «πετεινὸς νυχάτος, νυχοποδαράτος» (ΙΑ, ἀρ. 1053, σ. 512) ἢ «πετεινὸς πετειναράτος καὶ νυχοσιγκελλάτος» (Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, σ. 181).

93. Κανελλάκη, Χιακὰ Ἀνάλεκτα, ὁ.π., σ. 168.

94. ΚΑ, ἀρ. 1458, σ. 77 (= ΙΑ, ἀρ. 448, σ. 77). Ἄλλὰ καὶ «τῆς ἀλεπούς ἡ νουρά καὶ τοῦ λύκου τὰ νύχια / ποῦ πᾶν σ' ἔλα τὰ χέρια καὶ λένε τὴν ἀλήθεια» (Κ. Παπαϊωαννίδου, Αἰνίγματα ἐπιχωριάζοντα ἐν Σωζοπόλει τῆς Βορείου Θράκης, Θρακικά, τ. 2 (1929), σ. 177, ἀρ. 57) ἢ «τοῦ μπουφου τὸ κεφάλ', ἡ οὐρά τῆς ἀλεπούς κι τοῦ λύκου τὰ νύχια» (ΙΑ, ἀρ. 687, σ. 541).

95. ΙΑ, ἀρ. 387, σ. 646.

96. ΚΑ, ἀρ. 2268, σ. 614. Πρβλ. ΙΑ, λήμμα καντάρι.

Με την τελική καθιέρωση και εφαρμογή του ένιαίου μετρικού συστήματος στον αιώνα μας (όριστικά τὸ 1959 στὴν Ἑλλάδα) καὶ τὴν ὀλοένα ἀκριβέστερη προσέγγιση τῶν ἀπολύτων μεγεθῶν ὁ συμβολικός χαρακτήρας τῶν μετρήσεων ἀποκτᾶ μεγαλύτερη σημασία, καθὼς ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης ἐξαρτᾶται ὀλοένα ἀπὸ πῶς λεπτὲς ἰσορροπίες, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἀρκοῦν πλέον οὔτε οἱ συμβατικές ζυγαριὲς ἀκριβείας οὔτε, κυρίως, οἱ ἐσχατολογικοὶ προληπτικοὶ μηχανισμοὶ τιμωρίας μετὰ τὴν συνδρομὴν σκηνῶν κολαστηρίου στὴν μετὰ θάνατον καὶ τῆ μέλλουσα ζωῆ.

S U M M A R Y

Measures and Measuring: Symbolism and Reality

by Aikaterini Polymerou - Kamilaki, Ph. D.

Owing to the fact that Measuring doesn't concern only commercial exchanges between people, but based on the satisfaction of every-day needs in exchanging goods, it touches on human relationships and institutions, like injustice and justice, punishment of out-laws within human or divine justice, the people's beliefs about the symbolic meaning of measuring have been connected with the rendering of justice in this life as well as in life after death.

Simultaneously, measuring as an accurate estimate of the goods offered by God (fruits, animals), but also of people, is considered by public opinion as a crime. The meaning, therefore, of measuring and of accurate counting lead to the creation of a number of relevant preventive and superstitious habits of the people. The references to transgressions in the subject of counting and the efforts to take measures that protect the interested parties from potential breaking of the rules, reveal the existence of the problem in all organised societies. The adulteration of measuring and the injustice that results from their use, is mentioned as a moral command in the Bible and is addressed to everybody. In rural societies, where the basic unit of defining self-sufficiency is the need for the survival of family members, measuring is surrounded by a series of superstitions, that echoes primitive beliefs and symbolisms. Weighing the human body to determine its weight precisely, is

used on certain occasions and has a symbolic character. The measuring of the length of the human body or of its members, has almost always a symbolic or magical meaning. A thread or a tape that mathes the perimeter of a certain person's head, can be placed on the icons of a saint for healing reasons (headaches etc.), since it's believed to represent the patent.

Extremely interesting are the popular beliefs about life after death, that concern those who in this life break the rules or social justice and conduct. The first «Zygostasia» (= the weighing of the soul), known in populations of the East and Eastern Mediterranean from antiquity, is done by placing the balance close to the near - dead. The second step is the New Judgement, where the miller who steals while weighing the wheat or flour of the poor farmer, the parazygiastis or parakambanistis, who steals his client, the paravlakia-stis, who tranposes the boundaries of his field at the expence of his fellow - partner, are severely punished, usually eternally obligated to carry the instruments of their sin in Hell, nearby the common thieves, money - lenders and murderers, but also near the violators of moral rules, such as the whore, the perjurer, the false witness, the eavesdropper, the woman «that averts the infants» etc. The popular painters, when depicting such horrible tortures, on one hand satisfied the almost always insatiable between the faithful ones feeling of justice and punishments of transgressors in terrestrial life, and on the other hand offered education in order to lead people to avoid such offences for fear of the after death punishment. Thus, the notion of the balance (palanza, zygi etc.) has been largely identified with that of justice, whether it is rendered by people or by God.